

«ГҮЛСАРАТ» ПОВЕСТИНДЕГИ ДИАЛЕКТИЗМДЕРДИН РОЛУ**Роль диалектизмов в повести «Прощай, Гүлсары!»****Role of the dialecticisms in the novel «Farewell Gulsary»**

Аннотация: макалада Ч.Айтматовдун «Гулсарат» повестиндеги диалектизмдер анализделет

Аннотация: в данной статье анализируются диалектизмы в повести Ч.Айтматова «Прощай, Гүлсары!»

Annotation: in this article dialecticisms in Ch. Aitmatov story «Farewell, Gulsary» are analyzed.

Негизги сөздөр: повест; диалектизм; адабий тил; улуттук тил; тилдик каражат; говор

Ключевые слова: повест; диалектизм; литературный язык; национальный язык; языковые средства; говор

Keywords: lead; dialecticism; literary language; National language; language means; dialect

Кыргыз эл жазуучусу Ч. Айтматовдун «Гүлсарат» жыйнагы 1978-жылы «Кыргызстан» басмасынан 36 басма табак көлөмүндө 6000 миң нуска менен жарык көрүшү элибизди өзгөчө кубанычка бөлөгөн эле. Көркөм сөз чеберинин бул жыйнагында дүйнө элдерине таанымал болгон «Жамийла», «Саманчынын жолу», «Биринчи мугалим» аттуу повесттери камтылган эле.

«Жазуучунун дүйнөнү дүңгүрөткөн чыгармачылык зор ийгилиги элибиздин сыймыгы болу менен бирге, дүйнөлүк адабияттын ийгилигине айланып, көркөм ойлоо процессинин перспективасын аныктаган өзүнчө бир күчкө айланды»[3] – деп белгилүү сынчы К. Асаналиевага жазган баш сөзүндө таамай белгилеген. Ч.Айтматов ар бир чыгармасын жаратууда өтө жоопкерчилик менен мамиле кылып, ийинине жеткире иштеп чыккан улуу касиети менен өзүнө таандык чыгармачылык ийгилиги жана чеберчилиги экенин, аларды жаратууда тынымсыз жана үзгүлтүксүз изденүү жолунда талыкпай эмгектенип келатышы суктандырбай койбойт.

Ч.Айтматов көркөм ойлоо аң сезими өзгөчө өрчүгөн, сөзмөр кыргыздардын ыр жандуу чөйрөсүндө өсүп, анын таасиринде таалим- тарбия алгандыктан элибиздин ыр жандуу дили менен тили бала кезинен кулагына сиңип жан дүйнөсүн козгогон. Ал жөнүндө Айымкан чоң энеси менен Каракыз энеси жөнүндө да эскерип келатканы белгилүү.

Атактуу жазуучубуздун дүйнө таңкалтырган чыгармаларында кыргыздардын турмушу жашоо тиричилиги жана улуттук мүнөзү менен психологиясы, каада-салты, үрп-адаты алардын өз алдынча өзгөчөлүгү чебер сүрөттөлүп, аалам элдерине тааныштыруу менен бирге даңазалоо аракети жасалып келе жатса да анын ишке ашырган, ага кызмат кылган эне тилибиздин көрөңгөсүндөгү адабий тилибиз менен жергиликтүү мүнөздөгү диалектилик лексиканын колдонулушу жөнүндөгү эң бир орчундуу проблемага атайлап көңүл бөлүнүп, илимий негизде изилдене элек.

Ар бир элдин (улуттун) өз алдынчалыгын сактаган жана ага кызмат кылуу менен бирге элдин маданий рухун так, таамай ачып берүүдө ага кызмат кылган эң негизги, башкы белгиси жана куралы бул эне тили. Улуттук мүнөз анын үрп-адаты, каада-салты ж.б.у.с. атап көрсөткөн эне тилибиздин көрөңгөсүндөгү аркыл сөздөр доор материалы катары колдонулганын сезебиз. Ч. Т.Айтматов көркөм сөз чебери катарында кыргыз адабий тилин эң негизги куралы катарында колдонулуп келе жатса да анын чыгармаларында адабий тилибизде жок, анын нормасына жатпаган, көркөм чыгарманын тилине эң бир керектүү, зарыл болгон диалектилик сөздөр атайлап жазуучу тарабынан киргизилгенин ар бир окурман байкалат.

Өзгөчө кыргыз эл жазуучусу Ч. Айтматов, жогоруда белгилегендей элдик фольклордун таасиринде өскөндүктөн элдин тилинде андай байлыкты, анын кенчин өзүнүн «Гүлсарат» жыйнагында кенен-кесири пайдалануу аркылуу жазылганы аркыл повесттерин окуганда дапдаана эле байкалып турат. Ошентип адабий тилибизде жетишпеген кем-карчты толуктоодо көркөм чыгарма үчүн жергиликтүү мүнөздөгү тилдик өзгөчөлүктөр диалектизмдер атайлап колдонулушу зарыл жана керек экени аныкталат. Адабий тилибизде жок, көркөм чыгарманын тили үчүн эң керектүү жана зарыл болгон кем-карчты (диалектизмдерди) толуктоо, аларды колдонуу

муктажында Ч.Т. Айтматовдун чыгармаларында атайлап киргизилиш максатын тилчи, проф А.Биялиев мындайча аныктаган: «Диалектизмдерди колдонууда автор катышкан аркыл каармандардын билимин, дүйнөгө жана жаратылышка карата көз карашын, сүрөттөлгөн окуянын, доордун мүнөзүн эске алып, ага карата эң кылдат мамиле жасайт. Жазуучу диалект же говордо эмне болсо баарын ала бербейт. Ага карата жазуучуну талабы, татымы, тилдик сезимтал баамы аны (диалектизмдерди) колдонууда чеберчилиги дана аныкталып сезилет. Жазуучу адаби тилибизди эң негизги куралы кылып алып, ага негизги басым жасайт. Керектүү жерде ыгына жана керегине жараша диалектизмде эне тили чыккан Талас говорунан таап, аларды колдоно билген чеберчилиги, окуган адамга дана байкалат». [5]

(А.Биялиев, Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы диалектизмдердин ролу. «Обон» газетасы 9-апрель. №15(125), 1999-жыл 2-3 бети. Жазуучунун 70 жылдыгына арналып жазылган).

А.Биялиев андан ары адабий тилибизде жок кем-карчты толуктоо, тагыраак айтканда диалектизмдерди колдонуу максаты жөнүндө төмөнкүчө түшүндүрөт: «Өзүнүн чыгармасын да көркөм сүрөттөөчү тил каражаттары

менен чыгарманын тилин байытуу, толуктоо, жалпы элдик тил менен көркөм чыгарманын тилин жакындаштыруу өңдүү толуп жаткан маселелерин чечүү максатында диалектизмдердин кызмат кылышын эске алсак, көркөм чыгармада анын күбөсү гана эмес диалектизмдер билинбей, байкалбай калбас үчүн элге (окурмандарга) бештен белгилүү кылып, аны баамдап сезүүгө аргасыз кылган тексттеги айгагы деп баса белгилесек тура болот»[6] деп жазат А.Биялиев. Кыргыз диалектологиясы, Бишкек 2000, 23-бет)

Жазуучу адабий тил менен жалпы элдик тилдин (анын диалектилери менен говорлорунун тыгыз байланышын түшүнүп ал экөөнү айкалыштыра алышы менен көркөм чыгарма үчүн зарыл жана керек экенин, ал экөөнүн катышын, бири-бирине мамилесин өз орду жана эби менен кынай алган чеберчилигин эл массасына далилдеп көрсөтүшү менен оригиналдуулукка ээ болуп, көркөм сөз чебери катарында бийиктигине көтөрүлгөн идея тили аркылуу камсыз болгонун айтпай коё албайбыз.

Повестте учураган диалектизмдерди атайлап изилдөөнүн теориялык практикалык жана методикалык да мааниси бар. Себеби көркөм чыгармалардын тексттеринде учураган диалектизмдер менен кабардар болгондо гана мугалим же изилдөөчү алардын колдонулуш максатын, себебин аныктап ар кандай талапка ылайык иш алып бара алат. Кыргыз тилчилери адабий тилибиздин диалектилик негизде калыптанып өнгүшүн, диалектизмдерди адабий тилдин нормасына карама-каршы коюп, анын ар кыл нормаларын үйрөтүүдө жана аныктоодо, адабий норманы калыптандырууда көркөм чыгарманын тилинде учураган диалектизмдер менен кабардар болушу керек. Кыргыз диалектилери менен адабий тилибиздин байланышын, бири-бирине таасирин, өз ара мамилесин аныктоодо анын теориялык, практикалык, методикалык маселелерин кылдат сезип, билим берүүдө максаттуу иш алып барышы анын кесипчилик милдети гана эмес, өз элинин, коомунун алдындагы ар намысы, абийири.

Ошентип, кыргыз диалектилери менен анын говорлорунда орун алган жергиликтүү мүнөздөгү тил байлыгын, диалектизмдердин фольклордо, көркөм чыгармалардын тилинде керектелиш максатын жана алардын орду, эби менен колдонулуш себептерин, шарттарын өздөштүрүү, ал жөнүндө маалыматтарды берүү кыргыз тил илиминде кызыгууну туудурган эң бир орчундуу маселелеринин бири. Ага олуттуу мамиле жасоо тилчи адистердин милдети болсо, анын мыкты материалдарын өздөштүрүү, үйрөнүү окуучулардын, студенттердин жана ага кызыккан ар бир кыргыз баласынын милдети. Эмесе Ч.Айтматовдун «Гүлсарат» повестиндеги кездешкен диалектизмдерге токтолсок алар төмөнкүлөр:

Фонетикалык диалектизмдер

адабий тилибизде

1. Ничке

ичке

Ооз комузду жайдар ничке тили менен кагып өттү (81) чоро эттен түшкөнчө моюну кылдай ничкерген(26)

2. Сүлү (33,105)

Сулу

Жем-чөбү, сүлүсү кана (33), сулу бар (103), сүлүнүн унун жешти (157)

3. Тубат

тууйт

Жакында уй тубат (33), малишкой кой кызыл эт жылаңач козу тубат (116)

Койлор 20-30 дан тубат (119) Туба элек койлор (122)

4. Жүстөмөн (70)

жүзү (бети) менен жыгылуу

Танакем жүстөмөсүнөн кулады (70)

5 татти	шекер, таттуу
Базарлык деп татти албады (107)	
6. илеки (116)	элечек
Кемпирдин эски <u>илекисиндей</u> болуп (116)	
7. жатыры	жатат
Короодо кар <u>жатыры</u> (119) Танакем келе жатыры (69)	

Морфологиялык диалектизмдер

адабий тилибизде

1. кулунчак (17,18, 19)	жаш кулун
Гүлсарынын <u>кулунчак</u> күндөрү(17) Кулунчактын жакшы көргөнү ширин сүт.	
2. <u>айгырак</u> (38)	жаш айгыр
Желедеги <u>айгырак</u> (38)	
3. Бейкүнөө	күнөөсүз
Бейкүнөө балдар (38)	
4. койчуман (41,111)	койчу
Чабандан башка да койчуманы да болчу (111)	

Лексикалык диалектизмдер

адабий тилибизде

1. <u>ыйык</u>	ийин
Танабай кийимин <u>ыйгына</u> арта салып...басып жөнөчү (15)	
Танабай Бекташты ыйыгынан апчыды. (136)	
2. <u>моюнчак</u>	камыт
Моюнчугу кысып, дем алганы кыйындап келет (16)	
3. <u>кесел, кеселман</u> (26,75,99)	оорулуу, сыркоо
Кеселман Чоро (26) Чоро жүрөгүнөн <u>кесел</u> (75)	
4. <u>каржысы</u>	акча, тенге
Чөнтөгүндө <u>каржысы</u> болсочу (46)	
5. <u>мейман</u> (74)	конок
Келаткан <u>мейман</u> (74)	
6. ийе	ооба
Ийе, башкарма, мунубуз кандай? (88)	
7. <u>шише</u>	бөтөлкө
Шишеси сынган фонарь (117)	

Фразеологиялык диалектизмдер

адабий тилибизде

1. жининдей жек көрүү	аябай, абыдан жек көрүү
Танабай жай бастырып жүргөндү жининдей жек көрчү. (15)	
2. <u>аспиетте багып алуу</u>	ардактап, бапестеп
Жоргосун аспиеттеп карап, таптап жүргөн (52)	
3. <u>келтек жеш</u>	таяк жеш, токмоктоо
Уйлар келтек жеп жүрөт (48)	
4. <u>ылдый баш</u>	жоош, чечкиндүү эмес
Жайдар келинин жактыра берчү эмес. <u>Ылдый баш</u> , жоош уулу бар, бейжай колукту туш келди. (179)	

Повестте жазуучу тарабынан диалектизмдердин каармандардын сөзүндө атайлап колдонулушунун максаты жана орду жөнүндө төмөнкүдөй сөз кылалы.

Башкы каарман Танабайдын сөзүндө Талас говоруна мүнөздүү жогоркудай диалектизмдерди колдонуп, сүйлөгөнү менен башка каармандардан айырмаланган өз алдынчалыгына ээ.

Эмне себептен диалектизмдер көркөм чыгармаларда орун алат дейли?

Каармандар ар кандай доорлордо ар түрдүү чөйрөдө жана шарттарда жашаганы, алардын билим деңгээли менен көз карашы, коомго, дүйнөгө мамилеси эң эле ар кыл жана ар түрдүү болору белгилүү эмеспи.

Ар кандай каармандын сөзү бири экинчисине таптакыр окшобогон

индивидуалдуу (жекече керт башына таандык) өзгөчөлүктөрү жана касиеттери менен айырмалары ж.б.у.с. толгон токой бөтөнчөлүктөрү кездеше берет, жана ошондой эле, көркөм чыгармада окуяны так, таамай көркөм сүрөттөөдүүлүктүн (элдин) өзүнө таандык өз алдынчалыгын сактоодо улуттук тил жана андагы диалектилик тил каражаттары анын күбөсү гана эмес тана алгыс далили, жана ошондой эле каармандар ар бири өзүнө таандык сөз сүйлөө манерасын так белгилөө, жеке сөзү аркылуу конкреттүү айырмаланышы үчүн да диалектизмдер кызмат кылат. Жергиликтүү колоритти так сактоо, турмушту таамай ачып берүү максатында да диалектизмдер колдонулат.

Жазуучунун эң негизги, башкы куралы адабий тил. Адабий тилде эле жазбайбы? Эмне үчүн диалектизмдерди колдонот? деген суроо туулат. Жазуучу чыгармачыл адам, сөз чебери жалаң гана адабий тилде жаз деп зордуктоого, адабий тилди таңулоого, чыгармачыл адамды чектеп коюга болбостугун эскерте кеткибиз келет. Бул жөнүндө А.Биялиев мындай дейт: «Жазуучу кандай жазса өз эрки. Анда улуттук тилдин көркөм сүрөттөөчү каражаттарына өтө сезимтал мамиле жасап, ар бир сөзүн өз орду жана эби менен, керегине жаратууда чыгармачылык баам, татым, ийгилик ж.б.у.с. өз ичине камтыган өнөрканасы чечүүчү ролду ойнойт. Ал аркылуу жазуучунун чеберчилиги, ийгилиги аныкталат. «Көптүн көзү көрөгөч» дегендей, аны эл баамдап, эл сезип, баа берет. Кептин баары мына ошондой экенин баса белгилей кеткиң келет» (Анын кыргыз диалектологиясы, Бишкек, 2000,

74-бети)[6] Ч.Айтматов улуттук тилдин ролун төмөнкүдөй аныктайт: «Окуганда эстетикалык моокум кандырган толук кандуу чыныгы чыгарма өз эне тилинде жазылганда гана элдин жүрөгүнөн терең орун таап, элдин сүймөнчүлүгүнө ээ болот» [1] Улуттун өз алдынчалыгын аныктаган жана аны сактаган, элдин рухун даана, так таамай ачып берген каражаты – анын тили. Улуттук мүнөз, үрп-адат ж.б.у.с. этнографиялык өзгөчөлүктөр андагы колорит, тил-ойдун тикеден тике чындыгы дегендей, ал тилде колдонулган сөздөр, диалектизмдер аркылуу элге жетет, сиңет таралат.

Ар бир образдын көркөм иштелиши, өз аймагы, айталы Талас экени, ага таандык говордук өзгөчөлүк менен сүйлөө, оюн айтуу тилдик багытта алганда реалдуу турмуш чындыгына төп келет. Улуттук өз алдынчалыгын сактаган жана аныктаган эң башкы белгиси тили экени эске алынып, ар бир каарман өз эне тили чыккан говордо сүйлөшүү, ага конкреттүүлүк киргизип ар бирин айырмалап турат. Мындай сүрөттөө натурализм эмес, реализм экенин эскерте кетели. Эгер ар бир образ жекече белгилери, аны ырастап турган диалектилик негизде сөз сүйлөө өзгөчөлүгү так сүрөттөлбөсө, ар бир образ көмүскөдө ачылбай кала бермек.

Ошентип жыйынтыктап айтканда, кылымдардан бери өнүгүп келе жаткан кыргыз диалектилери менен анын говорлорунда өнүккөн тил байлыгы, анын бай көрөңгөсү жаңыдан калыптанып өнүгө баштаган адабий тилибизге караганда алда канча бай, көркөм сүрөттөөчү тилдик каражаттары да ар кыл жана мол экенин эң кылдат баалап сезген жазуучубуз адабий тилибизди гана толуктап байытпастан, көркөм чыгарманын тили үчүн да андан кем калбаган ролун аныктап, өз оюн кылдат баяндаган.

Биздин тажрыйбабыз көрсөткөндөй, улуттук адабий тилдин кадимкидей өнүгүшү үчүн коомдук жана саясий шарттар түзүлгөн болсо, анын өнүгүшү үчүн кыргыз диалектилери толуктап байытуучу ири мүмкүнчүлүктөрдү түзөт.

Адабияттар

1. Айтматов Ч. Человек между двумя языками. В соавторстве с землей и водой – Фрунзе, 1978. 109 стр.
2. Айтматов Ч. Гүлсарат - Фрунзе, 1978.
3. Асаналиев К. Доор менен бирге . Гүлсарат-Фрунзе, 1978. 5-бет
4. Ахматов Т. К. Кыргыз тилинин Талас говору. - Фрунзе, 1959. 25-70 бет.
5. Биялиев А. Манас жана анын урпагы Ч.Айтматов «Обон» газетасы 22-январь. 4-февраль 1999.
6. Биялиев А. Кыргыз диалектологиясы Бишкек, 1999.
7. Бекназаров К. Жазуучулардын чыгармаларындагы диалектизмдер. Фрунзе, Илим, 1987
8. Юдахин К.К. Киргизско- русский словарь. Москва, 1965.
9. Юнусалиев Б. М. Кыргыз диалектологиясы. Фрунзе, 1971.
10. Мукамбаев Ж.М. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. Фрунзе, 1976.